

SZILI SÁNDOR

Az „eurázsiai” történeti paradigma*

1. Bevezetés

Az „eurázsiaiáság” (oroszul – *jevrazijisztvo*) az 1917 októbere után emigrációba kényszerült orosz értelmiség ifjabb nemzedékeit rövidebb-hosszabb időre rabul ejtő, nonkonformista világnézet, politikai ideológia és mozgalom volt, amely az 1920-as években élte fénykorát. Radikálisan szembe fordult a nemzeti múlt európai hagyományaival és kommunista jelenével. Követői egy pravoszláv valláserkölcsei alapokon nyugvó, az egykori cári birodalom keleti szláv népeinek, valamint finnugor, türk, mongol, paleoázsiai, kaukázusi etnikai kisebbségeinek kultúráját harmonikusan ötvöző, autochton civilizációról ábrándoztak, amit „Eurázsianak” neveztek.

Az „eszme” két fiatal tudós szellemi egymásra találásából született. A nyelvész Nyikolaj Trubeckoj *Európa és az emberiség*¹ című esszéjében (1920) szenvedélyesen ostromozta Nyugat egoizmusának pusztító hatását. A román-germán kulturális expanzionizmus mimézisre kényszerít, amivel akadályozza a világ többi népének önmegvalósítását. A civilizációk csak akkor életképesek, ha saját belső értékrendjük szerint fejlődnek. Pjotr Szavickij az *Európa és Eurázsia*² című írásban (1921) reagált Trubeckoj gondolataira. A brosúra már tartalmazta a későbbi platform valamennyi lényeges elemét. A geográfus-közgazdász szerint Oroszország földrajzi és etnikai értelemben sajátos világ. Se nem Európa, se nem Ázsia, a kettő szintézise. Kultúrája az ott élő népek értékrendjén alapuló közös alkotás, a nyugati civilizáció ellenpólusa.

Az „eurázsiaiak” zászlóbontására Szófiában került sor 1921-ben. A *Kivonulás Keletre*³ tanulmánygyűjteményük címe az európai kultúra „egyiptomi fogságából” szabadulás kataritikus élményének átélésére buzdított. A kötet elkészítésében Trubeckoj és Szavickij mellett részt vett Georgij Florovszkij teológus és Pjotr Szuvcsinszkij zenekritikus. A kiadványt további „eurázsiai” almanachok, periodikák, könyvek és füzetek követték.⁴ Az alapítók előadásokat és szemináriumokat tartottak. Az új irányzat népszerűsége gyorsan nőtt. Csatlakozott hozzá – többek közt – Georgij Vernadszkij történész, Nyikolaj Alekszejev államjogász, Vaszilij Szezeman filozófus, Dmitrij Szvjatopolk-Mirszkij irodalomár. Bölcséleti rendszerének alapjait Lev Karszavin fektette le.⁵ A mozgalom központja Berlinben, majd Párizsban működött, de „eurázsiai” körök alakultak Prágában, Bécsben, Szófiában, Belgrádban, Brüsszelben és Kaunasban is.

Az „eurázsiai” gondolat az okóberi forradalom sajátos értelmezésével lépett színre a politikai ideológiák versenyében. Az autokrácia restaurálását óhajtó monarchistákkal, illetve a parlamentarizmus visszaállításáról álmodozó liberálisokkal szemben nem történelmi ki-

* Készült az T037739 számú OTKA kutatás keretében

¹ Trubeckoj, Ny. Sz.: *Jevropa i cselovecsesztvo*. In: Trubeckoj, Ny. Sz.: *Isztorija. Kultura. Jazik*. Moszkva, 1995. (a továbbiakban: Trubeckoj) 55–104. A címválasztás utalás Danyilevszkij művére.

² Szavickij, P. Ny.: *Jevropa i Jevrazija*. In: Szavickij P.: *Kontyinyent Jevrazija*. Moszkva, 1997. (a továbbiakban: Szavickij) 141–160.

³ *Iszhod k Vosztoku*. Moszkva, 1997. (Az 1921-es kiadás utánnyomása.)

⁴ Tétéles felsorolásukat lásd: Polovinkin, Sz. M.: *Jevrazijisztvo i russzkaja emigracija*. (a továbbiakban: Polovinkin) In: Trubeckoj. 739.

⁵ Karszavin, L. P.: *Cerkov, licsnoszty i goszudarsztvo*. 1927. Parizs

siklásnak tartotta a bolsevik hatalomátvételt, hanem az I. Péterrel kezdődött európaizálási folyamat törvényszerű betetőzésének, amely paradox módon mégis kiragadta Oroszországot a nyugati civilizáció rabságából.⁶ Az „eurázsiaiak” arra számítottak, hogy a kommunista kísérlet kudarcba fullad, mert a tömegek forradalmi indulatát nem az osztályellenséggel történő leszámolás vágya fűtötte, hanem az idegen kultúrát hordozó elit ellen táplált gyűlölete.⁷ Ezért alulról jövő nyomással a rezsim egy ideokratikus állammá transzformálható, amelyben a pravoszlávia veszi át a marxizmus szerepét. A kormányzás – „eurázsiai” világnézeti alapon szerveződő és a néppel szoros egységet alkotó – egyetlen párt feladata lesz. Tagjai „kiválasztódással” kerülnek az élcsapatba. Az erős, centralizált hatalom megvédelmezi a közösség érdekeit és ellenőrzés alatt tartja a tömegeket. A magántulajdonra épülő gazdaság irányításában az államé a döntő szó. Az etnikumok együttélése föderáció formájában valósul meg. Az „eurázsiai” emigráció feladata, hogy a szovjet rezsim átalakításához szükséges ideológiát részletesen kimunkálja és népszerűsítse.⁸

Az „eurázsiai” mozgalom politikai pályája 1926-tól kezdett fölfelé ívelni. Motorja, Pjotr Szavickij 1927–29 között két ízben is illegálisan megfordult a Szovjetunióban.⁹ Az OGPU¹⁰ fölfigyelt a szervezetre, és beépítette ügynökeit a párizsi, majd a berlini csoportba. A válság formálisan 1928–29-ben robbant ki a Párizsban megjelentetett *Eurázsia* című hetilap probolsevista irányvonala miatt, amitől a többi kör és az alapítóatyák nyílt levélben elhatárolódtak. A mozgalom nem tudta kiheverni a szakadást, és az 1930-as évek közepére széthullott.

Az „eurázsiai” eszme nem forrt koherens és befejezett világnézeti rendszerre. Különbő tudományágakból érkezett, hasonló gondolkodású értelmiségiek a „közös életérzés” alapján álltak össze egy csapattá. Mindegyikük a maga szakterületén alkalmazta az új látásmódot. Az „eurázsiaiáság” Trubeckoj, Vernadszkij és Karszavin számára elsősorban metodológiai útkeresés volt, melynek előzményei az 1917 előtti évekre nyúltak vissza munkásságukban.¹¹ A többiek az emigráció idején kerültek a varázsa alá. Szavickij nem érte be annyival, hogy egy új diszciplína, a geopolitika első orosz művelője,¹² és az „eurázsiai” mozgalom teoretikusa legyen, politikusi ambíciókat is táplált. Trubeckoj, Szavickij, Vernadszkij geoetnikai, illetve Florovszkij, Karszavin, Sahmatov valláserkölcsei kultúrafelfogása különbözött.¹³ A növekvő szemléletbeni eltérések gyengítették a konzervatív utópia konzisztenciáját és a mozgalom kohézióját. Valójában ez vezetett a krízisjelenségek elmélyüléséhez.

Florovszkij az 1920-as évek közepétől eltávolodott az „eurázsiai” eszmétől, de a szakításra csak 1928-ban szánta rá magát, amikor *Eurázsiai csábítás*¹⁴ címen közzétette kritikáját. Vernadszkij 1927-ben az USA-ba költözött. Szuvcsinszkij 1929-ben bejelentette kilépését. Karszavin „eurázsiai” korszaka csupán négy évig (1926–1929) tartott. Trubeckoj

⁶ Jevrazijsztvo. (Opit szisztyematyicseskovo izlozsenijja) In: Szavickij 14., 52.; Szavickij, P. Ny.: Dva mira. In: Szavickij 116.

⁷ Részlet Trubeckoj (R. O. Jakobszonnak írt) leveléből. In: Trubeckoj 768.

⁸ Szavickij, P. Ny.: Jevrazijsztvo kak isztoricseskij zamisel. In: Szavickij 98–112.

⁹ Iz protokola doprosza L. P. Karszavina. (Prilozsenijje k sztatyje Horuzsevo Sz. Sz. „Karszavin, jevrazijsztvo i VKP”) In: Voproszi filozsofii. 1992/2. 86.

¹⁰ OGPU – Egyesített Állami Politikai Hivatal. A szovjet hírszerzés és elhárítás szervezetének neve 1923 és 1934 között.

¹¹ Kljucsnyikov, Sz. Ju.: Russzkij uzel jevrazijsztva. In: Nas szovremennjyik. 1992/3. 176.

¹² Dugin, Alekszandr: Osznovi geopolityiki. Geopolityicseszkje buduscseje Rosszii. Moszkva, 1997. (a továbbiakban: Dugin) 82.

¹³ Hacsaturjan, V. M.: Kultura Jevrazii: etnosz i geopolityika. In: Jevrazija. Isztoricseskijje vzgljadi russzkijh emigrantov. Moszkva, 1992. 93.

¹⁴ Florovszkij, G. V.: Jevrazijszkij szoblazn. In: Novij mir. 1991/1. 195–211.; Újabb közlése: Roszszija mezsdü Jevropoj i Azijej: Jevrazijszkij szoblazn. Antologija. Moszkva, 1993. 237–265.

1928 után elvétele írt „eurázsiai” tanulmányokat. 1928. március 10-én kelt levelében keserűen panaszolta Szavickijnek: „El sem tudja képzelni mennyire torkig vagyok ezzel az egésszel! Mindenkinek megvan a maga hivatása. Az enyém a tudomány. A publicisztikához és a filozófálgatáshoz semmi hajlamot nem érzek magamban ... Ha tudná milyen súlyos ballasztként nehezedik rám ez az állandó eurázsiai kötelezettség, mennyire zavar a tudományos munkámban. Az eurázsiai súlyos kereszt ... Megtört, nem engedett azzá válnom, aki lehettem volna, és akivé válnom kellett volna ...”¹⁵

2. Az „eurázsiai” gondolat történetbölcséleti gyökerei

A „futurizmus korának szlavofiljei” – miként egyik bírálójuk, Fjodor Sztjepun aposztrofálta 1926-ban az „eurázsiaiakat” – büszkén vállalták, hogy az „orosz eszme” 19. századi tradícióinak megújítói. Mindvégig hangsúlyozták azonban a szellemi elődeiktől őket elválasztó jelentős különbséget.

Az „orosz eszme” Schelling filozófiájának hatása alatt a szlavofil ideológiában született az 1830–40-es években. Világtörténelmi küldetést tulajdonított Oroszországnak az európai civilizáció megmentésében attól az erkölcsi hanyatlástól, amelybe a nyugati életforma válsága (a kiüresedett és formalizálódott katolikus-protestáns vallásosság, az egoista individualizmus, az anyagiasság, az ipari forradalom következtében megnövekedett szociális feszültségek, a racionalizmus ismeretelméleti abszolutizálása, a technikai haladás erőltetése stb.) miatt jutott. A szlavofilek az orosz fejlődést egy alternatív, sajátos útnak tekintették, amely elkerülte az említett torzulásokat, s ezért magában hordozza a potenciális megújulás lehetőségét. A sajtószerűség legéltetőbb forrását a pravoszláv vallásból eredeztették. A keresztény univerzalizmus talaján álltak, ezért Nyugat-bírálatuk nem ütött meg ellenséges hangnemet. Az „ázsiaiasság” dimenziója hiányzott látószögükből.¹⁶

Gyökeresen eltérő nézőpontot képviselt Nyikolaj Danyilevskij (1822–1885) az *Oroszország és Európa* című művében (első kiadás 1870-ben), amely a krími háborút követő kiábrándultság légkörében fogant. A szerző tagadta a történelem unilineáris evolúciójának eszméjét, azt az elképzelést, miszerint az egyes nemzetek a progresszió különféle grádicsain helyezkednek el. „Európát” azonosította a román-germán népekkel. Felrótta nekik, hogy az egyetemes civilizáció terjesztése ürügyén rákényszerítik értékrendjüket másokra. Danyilevskij szerint az emberiség fejlődése lokális és autochton úgynevezett „kulturális-történelmi típusok” egyedi életciklusa formájában halad, melyek az etnikai-nyelvi rokonság és a politikai függetlenség bázisán keletkeznek. Az „európai”, illetve a „szláv” kultúrkör viszonyában antagonizmust és konfrontációt fedezett föl. Meggyőződése volt, hogy a román-germán civilizáció hanyatló fázisba ért, a szláv „kulturális-történelmi típus” azonban fiatal. Oroszországra vár, hogy megteremtse a virágzásának feltételeit.¹⁷

Konsztantyin Leontyjev (1831–1891) nem hitt a pánszláv utópiában. Az 1880-as években publikált munkái ráirányították a figyelmet a nyugati és a délszláv népek patronálásából fakadó veszélyekre. Az európai eszmények epigonjait, az alkotmányosság és a demokrácia elveinek terjesztőit sejtette bennük. A liberális-egalitárius jelszavak romboló hatásával szemben pravoszláv erkölcsi alapokon álló értékmentő összefogást sürgetett. Konzervatív világnézetében a vallásos metafizika, az esztétizmus, és a filozófiai naturaliz-

¹⁵ Trubeckoj 777–778. Az irányzat képviselőiről lásd még az e tanulmány végén található „Eurázsiai” életrajzok fejezetet.

¹⁶ Novikova, L. I.–Sizemskaja, I. Ny.: Vvegyenyije. In: Rosszija mezdsu Jevropoj i Azijej: Jevrazijszkij szobla. 6–7.; Novikova, L. I.–Sizemskaja, I. Ny.: Russzkaja filozofija isztorii. Moszkva, 1997. 73–88.

¹⁷ Zenkovszkij, V. V.: Russzkije miszltiyeli i Jevropa. Moszkva, 1997. (a továbbiakban: Zenkovszkij) 69–75.

mus elegyedett. Danyilevszkij elméletét eszkatologikus irányba fejlesztette tovább: az emberiség addig marad fenn, amíg a kultúrák sokfélesége autonóm módon képes gazdagodni. Az unifikálódás elapasztja az életerejüket, s a népek pusztulásához vezet.¹⁸ A civilizációkat keletkezésüktől elmúlásukig három szakaszon vezette át, így a kezdeti „egyszerűség”, a „virágzó összetettség”, illetve a „másodlagos és keveredett leegyszerűsödés” állapotán. Ezen a prizmán keresztül tekintve a jelenséget megállapította, hogy a Nyugat elhervadt, a cári birodalom viszont – az ázsiai tartományaival közösen – egy születőben lévő, önálló világot alkot, amely a román-germán civilizáció helyére lépő új szláv-keleti kultúrával fogja megajándékozni az emberiséget. Oroszország egyelőre még nem talált rá az önkifejezés igazi stílusára.¹⁹

Az Ázsia felé fordulás mint a potenciális újjászületés motívuma fölbukkant Fjodor Dosztojevszkij „naplójában” is az író halála előtt (1881). Vlagyimir Szolovjov *Pánmongolizmus* című profétikus verse (1894) ellenben a leselkedő japán veszélyre utalt. Szergej Trubeckoj 1904-ben a „mongol” és az európai világ végső összecsapását vizionálta a beköszöntő évszázadban.²⁰

A japánokkal vívott háború (1904-05) felszította az orosz társadalom kíváncsiságát a keleti civilizációk iránt. Schopenhauer és Nietzsche divatos filozófus lett. A Rerih házaspár az orosz kultúra indiai gyökerei után kutatott. Az első világháború elmélyítette az európai értékrend kompromittálódásának folyamatát. Kelet ellenségsége kiszorult a közgondolkodásból. Az orosz értelmiség egy része merész szellemi kalandra indult, hogy fölfedezze szociokulturális alkatának ázsiai vonásait (Lásd például: Alekszandr Blok: Szkiták. 1918.).²¹

3. Az „eurázsiai” történeti koncepció elemei az 1917 előtti orosz historiográfiában

Tudományos igénnyel fellépő történetírásról a 18. század közepétől beszélhetünk a cári birodalomban. A szintézisalkotási kísérletek gyújtópontjában sokáig a kormányzási forma alakváltozása állt. Az orosz történelem periodizációja a tatyiscsevi sémát követte: a fejdelmek monarchikus hatalmát (Kijevi Rusz) fölváltotta a széthullás és a „tatár iga” kora, majd beköszöntött az egyeduralom időszaka (Moszkvai Rusz). E fölfogás legnagyobb hatású képviselője a szépíró, udvari historiográfus Nyikolaj Karamzin (1766–1826), akinek lebilincselő stílusú összefoglaló országtörténete a házi könyvtárak kötelees példánya a mai napig. A tatár hódoltságnak elsőként ő tulajdonított pozitív következményeket is, amelynyiben a kegyetlen és súlyos járom véget vetett a megsemmisüléssel fenyegető testvérháborúnak, előmozdította az autokrácia kialakulását, és megerősítette az egyházat.²²

Mihail Magnyickij (1778–1855) ultrakonzervatív politikai és ortodox tradicionalista álláspontból vitatta a mongol periódus sötét tónusainak jogosságát: „A krisztusi filozófia nem bánja, hogy létezett a tatár korszak, amely eltávolította Oroszországot Európától ... a tatár elnyomás talán a legnagyobb jótétemény ... hiszen megőrizte benne a krisztusi hit tisztaságát”. I. Péter reformjairól a nyugalmazott tanfelügyelő így vélekedett: „... a közeledésre nem neki volt szüksége, amint ezt általában képzelik, hanem Európának, amely Oroszországtól várta, hogy megújuljon és megtisztuljon”²³ (1832–33).

¹⁸ Russzkaja filozofija. Malij enciklopedyicseskij szlovar. Moszkva, 1995. 306.

¹⁹ Zenykovszkij 75–81.

²⁰ Polovinkin 732–733.

²¹ Polovinkin 734–735., 738.

²² Karamzin, Ny. M.: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo. T. V. Moszkva, 1993. 200–201., 205., 208.

²³ Enciklopedyicseskij szlovar F. A. Brokgauza–I. A. Jefrona. T. 35. (XVIII.) Szankt-Petyerburg, 1896. [Reprint 1991.] 329.; Iljin, V. Ny.: M. I. Magnyickij. (Iz isztorii jevrazijszkikh igyej). Jevrazijszkaja hronyika. Vip. X. Parizs, 1928. 85–86.

Magnyickij véleménye közel állt a szlavofilek koncepciójához, akik éles határt vontak az idealizált pre-, illetve a bírált postpetriánus korszak közé. Szemére vetették a reformer császárnak, hogy az erőszakos európaizálással megbontotta az állam és a nép közötti harmonikus egységet. Alekszej Homjakov (1804–1860) „szerencsés véletlennek” minősítette a mongol hódítást, mert lerombolta az orosz társadalom enervált struktúráit (1839).²⁴ Iván Beljajev (1810–1873) úgy vélte, hogy a tatár hordáknak köszönhetően jelentősen kibővültek a keleti szlávok földrajzi ismeretei (1852). Vlagyimir Lamanszkij (1833–1914) két külön világra (román-germán és görög-szláv) választotta szét Európát geográfiai, néprajzi, társadalmi, vallási, történelmi és kulturális sajátosságok alapján (1870). Az ő nevéhez fűződik az eurázsiai kontinens hármas felosztása oly módon, ahogyan azt később az „eurázsiaiak” átvették.²⁵

Szlavofil eszmei pozícióról indulva a történelmi naturalizmusig jutott az orosz társadalomfejlődés elmaradottságának okai után kutatva Afanaszjij Scsapov (1830–1876). Utolsó munkáiban a biogeocönózis és a humán közösségek szoros kölcsönhatásának gondolatát fejtegette. A szibériai bennszülöttek és a szláv telepések elkeveredéséből egy új, kizárólag a cári birodalom urálon túli tartományaira jellemző embertípus kialakulását feltételezte.²⁶

A karamzini és a szlavofil koncepcióval egyaránt szemben állt az orosz történettudomány klasszikus iskolája, az úgynevezett „államjogi” irányzat (19. század harmadik negyede), amely a német historizmus hatása alatt fejlődött. Emblematikus figurája, Szergej Szolovjov (1820–1879) honosította meg a földrajzi tényezők szerepének vizsgálatát és az államszervezet szerves fejlődésére alapozott új periodizációt az orosz történetírásban. Szolovjov dolgozta ki az orosz kolonizáció elméletét.²⁷ Tőle származik az „*erdő és a sztyepp harca*” szókép, amivel a keleti szlávok és a pusztai nomádok több évszázados küzdelmét metaforizálta.²⁸ Utolsó éveiben megfogant gondolata mintegy előrevetítette az „eurázsiai” világkép megszületését: „Oroszország határállam, Európa pereme, vagy gyeppű Ázsia irányából. Oroszország e perifériális helyzetének – magától értetődően – döntő hatással kellett lennie a történelmére”.²⁹

Az orosz orientalisztika, etnográfia és régészet intenzíven kutatta a cári birodalom területén élő ázsiai népcsoportok kultúráját, a valaha létezett nomád államalakulatok nyomait rejtő tárgyi és szellemi emlékeket. Vaszilij Grigorjev (1816–1881) felhívta a figyelmet a mongolok közvetítő szerepének jelentőségére a kínai civilizáció technikai vívmányainak elterjesztésében. Vlagyimir Veljaminev-Zernov (1830–1904) háromkötetes monográfiát szentelt a 15–16. századi kaszimovi tatár fejedelemség történetének, amely Moszkva vazallusaként tevékenyen hozzájárult a déli határvédelemhez, majd a kazanyi és az asztrahanyi kánság meghódításához. Nyikogyim Kondakov (1844–1925) kimutatta a bizánci, szíriai, perzsa, közép-ázsiai és indiai kultúra elemeit az orosz művészetben.³⁰ Vaszilij Bartold (1869–1930) megállapította, hogy a mongol államszervezet stabilizálóan hatott Kína,

²⁴ Homjakov, A. Sz.: O sztarom i novom. Moszkva, 1988. 52.

²⁵ Szavickij, P.: Jevrazijsztvo. In: Szavickij 82.

²⁶ Szili, Sándor: K voproszu ob isztokah jevrazijszkoy igyeji. Vlijanyije „fiziko-antropologicseskoy tyeorii” A. P. Scsapova na formirovanije vzgljadov jevrazijscev. In: Meszto Rosszii v Jevrope. Ruszisztikai Könyvek, V. Budapest., 1999. 266.

²⁷ Szili Sándor: A „kolonizáció” problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában. In: Világtörténet. 2000. tavasz-nyár. 3–10.; Szili, Sándor: Voznyikovenyije i isztocsniki tyeorii kolonyizacii Sz. M. Szolovjova. In: Voproszi isztorii. 2002/6. 150–154.

²⁸ Isztorija Rosszii sz drevnyeish vremjon. T. 13. In: Szolovjov, Sz. M.: Szocsinyenyija v voszmenadcaty knyigah. Kny. VII. Moszkva, 1991. 44–48.

²⁹ Nacsala Russzkoy zemli. In: Szolovjov 709.

³⁰ Vernadszkij, G. V.: O znacsenyii naucsnoj gyejatyelnosztji Ny. P. Kondakova. Praga, 1924. 15.

a belső-ázsiai népek és Rusz politikai rendszerére. A történeti jelenségeket visszavezette a fejlettebb társadalmak kulturális mintáinak átvételére. A tatár korszakról kialakult alapvetően negatív kép mégis továbbélt a köztudatban.

Az orosz történetírás a 19. század második negyedétől folyamatosan és gyorsan adaptálta a nyugat-európai tudományos elméleteket. Az államjogi iskolát szociológiai, társadalom- és gazdaságtörténeti irányzat követte. A pozitivizmus ismeretelméleti válsága a 20. század elején Oroszországban is népszerűvé tette Rickert történetfilozófiáját és metodológiai rendszerét.³¹ Az újkantiánus filozófia individualizáló történetfelfogása az autochton fejlődés eszméjét erősítette.

A szlavofilek klasszikusai és a „nyugatos” államjogi iskola képviselői egységes világtörténelmi folyamatban gondolkodtak, de az előbbiek az eltérést (az orosz különösséget), az utóbbiak a hasonlóságot (az orosz megkésettiséget) hangsúlyozták. A szlavofilek második nemzedéke Danyilevszkij és Lamanszkij nyomán a multiciklusos fejlődés elvét, az abszolút sajátzerűséget hirdette. A két álláspont egyfajta szintézisét Vaszilij Kljucsevszkij (1841–1911) és Pavel Miljukov (1859–1943) valósította meg. Szerintük az általános érvényű társadalmi törvényszerűségek lokálisan különböző körülmények között fejtik ki hatásukat, és ezért más-más eredményre vezetnek. Mindketten az orosz történelem egyedi vonásait húzták alá, melyek keletkezésében nagy szerepet tulajdonítottak a természetföldrajzi adottságoknak. Az „eurázsiaiak” visszatértek az individuális kultúrkörök doktrínájához.³²

4. Trubeckoj és Szavickij nézetei az orosz történeti fejlődésről

A történész végzettségű „eurázsiaiak” közül csak Georgij Vernadszkij hagyott hátra „eurázsiai” életművet a historiográfiában. Lev Karszavint ekkor már filozófiai kérdések foglalkoztatták, Pjotr Bicilli és Anton Kartasov „eurázsiai” periódikákban megjelentetett két-két kultúrhistóriai, illetve egyháztörténeti esszéje nem sorolható a szigorúan vett „eurázsiai” írások közé.³³ Msztyiszkav Sahmatov és Szergej Puskarjov néhány kisebb jelentőségű tanulmánnyal vétette magát észre. Vernadszkij „eurázsiai” szemlélete a rokon gondolkodású, de nem céhbeli alkotótársak, Nyikolaj Trubeckoj és Pjotr Szavickij szellemi hatása alatt öltött karakteres formát.³⁴

Mindkét tudós abból indult ki, hogy Oroszország egy sajátos fejlődési utat bejárt, különleges civilizáció, amely keletkezése a csak rá jellemző „a priori idea” materializálódása. Ennek az „ideának” a kifejeződését Trubeckoj az „eurázsiai” népek közös etnopszichológiai tudatában, Szavickij a politikai hatalom és a tér organikus összefüggésében látta.

Trubeckoj nyelvtörténeti és folklorisztikai kutatások eredményeire támaszkodva kiemelkedően fontos szerepet tulajdonított a turáni³⁵ népeknek az orosz etnogenezisben,

³¹ Rikkert, Genrih: *Filoszofija isztorii*. Szankt-Petyerburg, 1908.

³² Miljukov, P. Ny.: *Ocserki po isztorii russzkoj kulturi v 3-h tomah*. T. I. Moszkva, 1993. 61–62. (Az 1937-es átdolgozott kiadás változatlan utánnyomása.)

³³ Kaganovics, B. Sz.: P. M. Bicilli i jevo knyiga „Elemeneti szrednyevokovoje kulturi”. In: Bicilli, P. M.: *Elementi szrednyevokovoje kulturi*. Szankt-Petyerburg, 1995. IX.; Bicilli 1925-ben és 1927-ben publikált írásaiban élesen bírálta az „eurázsiaiakat” (Polovinkin 740.).

³⁴ „P. Ny. Szavickij nézeteinek kifejtését nemcsak nyomtatott formájában használhattam fel, hanem sokat profitáltam a közvetlenül vele lefolytatott beszélgetésekből is”. In: Vernadszkij, G. V.: *Nacsertanyije russzkoj isztorii*. Cs. I. Praga, 1927. (a továbbiakban: Vernadszkij 1927.) 232.; Részlet G. V. Vernadszkij 1957-es önéletrajzából: „Közel álltak hozzám Trubeckoj és Szavickij történetfilozófiai nézetei, de az eurázsiaiak politikai tevékenységében nem vettem részt.” (Közli: V. Ny. Kozljakov.) In: Vernadszkij, Georgij: *Russzkaja isztoriografija*. Moszkva, 1998. (a továbbiakban: Vernadszkij 1998.) 419.

³⁵ Ny. Sz. Trubeckoj szóhasználatában a „turáni” kifejezés a finnugor, az urali, a türök, a mongol és a mandzsu nyelveket beszélő népcsoportokat foglalta magában.

mert beolvadásuk során átörököítették a mentalitásuk, a tárgyi és szellemi kultúrájuk számos elemét, amelyek érdemben befolyásolták az orosz nemzetalkat formálódását.³⁶ Egyfelől megerősítették benne a stabilitás és a folyamatosság utáni vágyat, másfelől gyengítették az absztrakciók iránti vonzódást. Az orosz és a turáni pszichikum leglényegesebb közös vonása a feltétlen engedelmesség valamiféle felsőbb princípiumnak.³⁷ A nomád népek esetében ez a birodalmi eszme, a keleti szlávok életében a Bizánctól átvett ortodox hit volt. A kettő összetetalálkozott a mongol hódoltság korában. Az orosz nyelv tatár eredetű jövevényszavai azt bizonyítják, hogy a moszkvai állam katonai, adózási és postarendszere a Horda igazgatási gyakorlatára épült. Az orosz nép vallásos hevülete beolvasztotta és a pravoszláv autokrácia öntőformájába töltötte a tatár államiséget.³⁸ A szláv-turáni (alsóbb néprétegek) és a szláv-bizánci (társadalmi elit) kulturális tradíció harmonikus fejlődésének az I. Péterrel kezdődött európaizálás vetett végét.³⁹

Szavickij szerint csak a katonailag és politikailag erős civilizációk képesek a túlélésre, az aztékok és az inkák sorsának elkerülésére.⁴⁰ A nagyhatalmi státus az identitás fennmaradásának záloga. „Tatár hódoltság nélkül nem létezne Oroszország” – szögezte le.⁴¹ Kijevi Rusz fölaprózódott és elveszítette függetlenségét. Szerencsére a mongol birodalom keretei közé került oroszokat vallásilag semleges közeg fogadta, amelyben megőrizhették kulturális önazonosságukat és elsajátíthatták a hatékony állam-, valamint hadszervezés fortélyait. A moszkvai cárok ennek köszönhetően léptek a nagy kánok nyomdokaiba, amikor egyesítették a keleti szláv földeket és az Aranyhorda egykori birtokait.⁴²

Az orosz történelem az eurázsia „fejlődési tér” (*mesztorazvityije*) legteljesebb integrálására törekvés folyamata.⁴³ Szavickij 1926-ban vezette be ezt a fogalmat az orosz társadalomtörténet szókészletébe.⁴⁴ A *mesztorazvityije* megfelelt Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén és a német geopolitika által használatos *Raum* terminus tartalmának,⁴⁵ de természettudományos megalapozása az orosz geológia, botanika és geoszofisztika (Vaszilij Dokucsajev, Georgij Morozov, Vlagyimir Vernadskij) konceptuális teljesítményéből fakadt. A „fejlődési tér” a morfológiai-klimatikus-biológiai környezet és a benne élő szociális közösségek együttese, melynek minden alkotóeleme egymással szoros kölcsönhatásban változik, és mint egész a többi „fejlődési tértől” különböző földrajzi individuumot képez. Oroszország-Eurázsia ilyen *mesztorazvityije*, amely arra rendeltetett, hogy egyetlen birodalom terrénuma legyen.⁴⁶

1925-ben I. R.⁴⁷ monogram alatt jelent meg Berlinben a *Dzsingisz kán öröksége* című bro-súra, amely agitációs célt követett. Szerzője, Nyikolaj Trubeckoj nem vállalta, hogy a nevét adja hozzá. Publikálás előtt Szavickij és Szuvcsinszkij jóváhagyta a kéziratot,⁴⁸ a szöveg te-

³⁶ Trubeckoj, Ny. Sz.: Verhi i nyizi ruszkaj kulturi. (Etnyicseszskaja osnova russzkaj kulturi). In: Trubeckoj 138. (Első közlés 1921-ben.)

³⁷ Trubeckoj, Ny. Sz.: O turanszkom elementye v russzkaj kulture. In: Trubeckoj 156. (Első közlés 1925-ben.)

³⁸ Trubeckoj 158.

³⁹ Trubeckoj Verhi i nyizi. 134–135.

⁴⁰ Szavickij 148.

⁴¹ Szavickij, P. NY.: Sztyep i oszedloszty. In: Szavickij 332. (Első közlés 1922-ben.)

⁴² Szavickij 333–334.

⁴³ Szavickij: Geopolityicseszskije zametki po russzkaj isztorii. In: Szavickij 307. (Első közlés 1927-ben.)

⁴⁴ Szavickij: Geograficseszskij obzor Rosszii-Jevrazii. In: Szavickij 279–294.

⁴⁵ Dugin 85–86.

⁴⁶ Szavickij, P. NY.: Geopolityicseszskije zametki. 322.

⁴⁷ I. R.: a. m. „Iz Rosszii” (Oroszországból). In: Iz protokola doprosza L. P. Karszavina. 85.

⁴⁸ Lásd erről Trubeckoj 1925-ben P. P. Szuvcsinszkijhoz írt leveleinek részleteit. In: Trubeckoj 772.

hát az „eurázsiai” alapítóatyák kollektív szellemi termékének tekinthető, annál is inkább, mivel tartalmazta Szavickij koncepciójának kulcsfontosságú elemeit. Ez a szuggesztívnek szánt „pillantás az orosz történelemre nem Nyugatról, hanem Keletről” felölelte az államalapítástól a bolsevizmusig terjedő időszakot. Trubeckoj gondolatmenete különösen a 18–20. század vonatkozásában tendenciózus.

Eurázsia földrajzi és antropológiai entitás. Egyesítése történelmi szükségszerűség. Kijevi Rusz nem tudta betölteni geopolitikai funkcióját, hogy biztosítsa a Balti- és a Fekete-tenger közötti áruforgalom zavartalanságát. Hamar dezintegrálódott a nomádok ismétlődő támadásai miatt. Gazdaságilag és politikailag sokkal erősebb államalakulatot tudhattak magukénak a volgai bolgárok, illetve a kazárok, ám nekik sem sikerült megoldani ezt a feladatot. Az eurázsiai népeket, és a kelet-nyugati (sztyeppe), illetve az észak-déli (vízi) kereskedelmi útvonalakat először Dzsingisz kán tömörítette egy országba, amivel történelmi jelentőségű missziót teljesített. A tatár hódoltság korában Rusz egy jól szervezett, hatalmas birodalom provinciájává változott. Függetlenségének elvesztésére vallásos fölbuzdulással válaszolt. Eltanulta a Horda igazgatási és hadszervezési módszereit. A különféle intézmények átvételével együtt magába szívta a mongol állameszmét, melyet a keresztény-bizánci autokrácia dicsfényével övezett. A tatár iga lerázásától viselt cári cím azt szimbolizálta, hogy az orosz uralkodók a kánok impériumának visszaállítására töreksenek. A Moszkva központú centralizációból kifejlődött orosz államnak mongol, s nem kijevi eredetű területi, szervezeti, ideológiai gyökerei vannak.⁴⁹

A védelmi képesség fokozása szükségessé tette a haditechnikai vívmányok elsajátítását Nyugattól. A korszerűsítést I. Péter hajtotta végre, de oly módon, ahogyan nem lett volna szabad, mert eredményeképp Oroszország kulturális függésbe került Európától. A társadalom kettészakadt. A művelt felső tízezer és az értelmiség idegen eszmék (militarizmus, imperializmus, liberalizmus, pánszlávizmus, parlamentarizmus, sovinizmus, szocializmus) rabjává vált, míg az egyszerű nép az I. Péter előtti tradíciókba zárkózva élt tovább. A pravoszláv egyház korlátozása, Lengyelország (a katolicizmus előretolt bástyája) értelmetlen inkorporálása, az eladdig soha elő nem fordult erőszakos russzifikáció megjelenése, stb. – mind azt bizonyítja, hogy a császárkorban az ország letért a természetes fejlődés útjáról. Az 1917-es forradalom megdöntötte ugyan a nemzetellenes rezsimet, de a kommunizmus szintén az európai civilizáció terméke! Oroszország akkor talál rá önmagára, ha ismét azonosulni fog Dzsingisz kán (Eurázsia) kulturális-történelmi örökségével.⁵⁰

5. A Vernadszkij-életmű

Georgij Vernadszkij 1922-től – prágai korszakának kezdetétől – került az „eurázsiai” eszme vonzásába. Első részvétele a közös munkában az orosz emigrációt megkísértő öku-menizmus ellen írt tematikus kötet egyik tanulmánya volt, amelyben leleplezte a római kúria által kezdeményezett egyházi uniós kísérletek romboló hatását az ortodox közösségek nemzeti és kulturális identitására.⁵¹ Ezt a motívumot bontotta ki a következő két esz-
széjében:⁵² amíg a katolikus litván-lengyel uralom alá jutott nyugat-oroszok (a mai ukrá-

⁴⁹ Trubeckoj, Ny. Sz.: Naszlegijje Csingiszkhana. In: Trubeckoj 211–212., 214–217., 223., 225–227., 229–230., 239.

⁵⁰ Trubeckoj 241–248., 250., 253., 266.

⁵¹ Vernadszkij, G. V.: „Szojegyinyenyije cerkvej” v isztoricseszkoj gyejsztvityelnosztyi. In: Voproszi isztorii. 1994/7. 155–174. (Első megjelenése a *Rosszija i latinsztvo* című almanachban 1923-ban.)

⁵² Vernadszkij, G. V.: Dva podviga szv. Alekszandra Nyevszkovo. In: Nas szovremennyik. 1992/3. 151–153.; (Első közlés 1925-ben.); Vernadszkij, G. V.: Mongolszkoje igo v russzkoj isztorii. In: Nas szovremennyik. 1992/3. 153–164. (Első közlés 1927-ben.)

nok és belaruszok – Sz. S.) függetlenségükkel együtt idővel elvesztették konfesszionális önállóságukat és azonosságtudatukat, addig az északkelet-orosz sorstársaik hitükben és államiságukban megerősödve búcsúztak a tatár hódoltságtól. A mongol „iga” helyett a Nyugat jelentett igazi veszélyt a pravoszláv civilizáció létezésére.

A *Dzsingisz kán öröksége* viharos fogadtatását követően az „eurázsiaiak” fölkérték Vernadskijt egy olvasmányos stílusú szintézis elkészítésére.⁵³ Így keletkezett az *Orosz történelem vázlata* című kismonográfia (1927), az „eurázsiai” történeti koncepció orosz vetületének koncentrált kifejtése.

„Protoeurázsiai” korszakából Vernadskij számos olyan gondolatot hozott magával, amely konvergált Trubeckoj és Szavickij nézeteivel. Elutasította a történelmi folyamat unilineáris egyetemlegességét.⁵⁴ A mongol hódítás pozitív következményeihez sorolta az autokrácia előfeltételeinek megteremtését, az Ázsiáról szerzett ismeretek kibővülését.⁵⁵ Történetfilozófiai jelentőséget tulajdonított a térnek, amelyet az etnikailag vegyes összetételű orosz társadalom fokozatosan elfoglalt több száz éves fejlődése alatt.⁵⁶ A kolonizáció jellegzetességeit a magánszféra és az állam képviselőinek azonos mentalitásával magyarázta.⁵⁷ A bolsevik hatalomátvétel és az emigráció rádöbbsentette a pravoszláv vallás nemzeti identitást fenntartó erejére.⁵⁸

Prágai tartózkodásának idején Vernadskij érdeklődése – Kondakov és Rosztovcev⁵⁹ publikációinak hatására – az orosz kultúra keleti és bizánci eredetű elemeinek kutatása felé fordult. A geopolitikai szemlélet, a „fejlődési tér” elmélete, valamint az autochton civilizációk etnopszichológiai vizsgálatának átvételével összeállt „laboratóriumában” az „eurázsiai” történeti paradigma metodológiai készlete.

Vernadskij szerint a történelmi folyamat mélységében munkáló őserők eleve befolyásolják a történelem szubjektumainak szerepét alakító népek sorsát. Minden nép életenergiája önmegvalósításra törekszik, aminek következtében az etnikumok kölcsönös pszichikai és fizikai nyomás alatt tartják humán és földrajzi környezetüket. A népek által elfoglalt

⁵³ „Amikor megrendelték a »Vázlatot«, azt a feltételt szabtam, hogy szabad kezet kapok, s azt Önök elfogadták.” – érvelt Vernadskij a beavatkozási kísérlet ellen Szavickijhoz írott egyik levelében. In: Vernadskij 1998. 410.

⁵⁴ Vernadskij, G. V.: O znacsenyii naucsnoj gyejatyelnosztyi Ny. P. Kondakova. 15.; Rickert szellemi hatásáról lásd: Vernadskij, G. V.: Iz voszpominanij. In: Voproszi isztorii. 1995/1. 131.

⁵⁵ Vernadskij, G. V.: O dvizsenyii russzkovo plemenii na Vosztok. In: Naucsnyj isztoriescszkij zszurnal. T. 1. 1913/2. 54–57.

⁵⁶ Vernadskij, G. V.: Protiviv szolnca. Raszprosztranyenyije russzkovo goszudarsztva k vosztoku. Moszkva, 1914. 4–5. (A *Russzkaja miszl.* című folyóirat 1914. januári számának 56–79. oldalán publikált tanulmány különnyomata.); Karl Ritter hatásáról lásd: Szonyicseva, N. Je.: Sztanovlenyije i razvityije isztoriescszkoi koncepcii G. V. Vernadskovo. Gyisszertacija na szoizskanyije ucsonoj sztyeppenii kangyidata isztoriescszkoih nauk. Moszkva, 1994. 150–151.

⁵⁷ Vernadskij G. V.: Goszudarevi szluzsillie i promislennie ljugvi v vosztocsnoj Szibiri XVII veka. In: Zszurnal Minyisztjersztva narodnovo proszvescsenyija. Cs. LVI. 1915. aprel. 339., 346., 352.

⁵⁸ Vernadskij, G. V.: Iz voszpominanij. 144.; G. V. Vernadskij az athéni orosz pravoszláv hitközség képviselőtében részt vett az orosz ortodox egyház Karlovácon megrendezett zsinatán 1921-ben. Lásd: N. Je. Szonyicseva bevezetőjét. In: Vernadskij, G. V.: „Szojegyinyenyije cerkev”. 159.

⁵⁹ Rosztovcev, Mihail Ivanovics (1870–1952) óorkutató és régész. 1901-től 1918-ig a szentpétervári egyetem tanára, 1920–25-ben a madisoni universitas (Wisconsin állam – USA), 1925–44 között a Yale (New Haven – USA) professzora. Az 1920-as évek elején írt műveiben a déli orosz sztyeppvidéken föltárt régészeti emlékek alapján bemutatta az iráni (szarmata) és a germán (gót) törzsek, valamint a Fekete-tenger partján letelepült görögök kultúrájának kölcsönhatását a Kr. e. 2. század – Kr. u. 4. század közötti periódusban.

tér nagysága és a létrehozott államaik jellege e nyomás és ellennyomás eredőjének függvénye. Az orosz nép természetes „fejlődési tere” az évszázadok során meghódított Eurázsia. A földrajzi keretek mind teljesebb kitöltésére irányuló törekvése nem imperialista beidegződés, hanem az adott „fejlődési tér” belső logikájának elháríthatatlan diktátuma. Az orosz történelem az orosz nép alkalmazkodása az „eurázsiai fejlődési térhez”. Bár a cári birodalom csak a 19. század utolsó negyedétől tekinthető földrajzi, gazdasági és kulturális értelemben valóban eurázsiai entitásnak, múltját – a fent ismertetett okok miatt – már a kezdetektől fogva eurázsiai kontextusban kell vizsgálni.⁶⁰

Az eurázsiai térség leghatékonyabb államformája a katonai monarchia, amely egyedül volt képes arra, hogy tartósan összefogjon hatalmas területeket. Fennmaradásának feltétele – a vezető rétegeket és a tömegeket egyaránt átható közös mentalitás – kimutatható a mongol, illetve a 14–17. századi orosz társadalomban. Az „eurázsiai öntudat” (az „eurázsiai fejlődési tér” organikus egysége mint szükségszerűség felismerése) nem konstans szegmense az orosz gondolkodásnak. Csírája Szvjatoszlav kaganátusa idején jelent meg, s Vlagyimir uralkodásának korában a keleti kereszténység felvételével kapott expresszív ideológiai formát. Ezt követően elhalt a decentralizáció és az anarchikus állapotok miatt, s csak a mongol iga hatására született újjá. A péteri reformok óta valódi eszmei tartalmától megfosztva, deformáltan élt tovább.⁶¹

Eurázsia múltja az egész „fejlődési térre” kiterjedő, egységes állam megteremtésére irányuló kísérletsorozat a szkíták, a hunok, a kazárok, a mongolok, az oroszok részéről. E birodalmak megalakulása és széthullása ritmikusan váltakozva, ciklikusan követte egymást.⁶² A periódusok lüktetése az orosz történelemben az „erdő” (a letelepedett keleti szlávok) és a „sztyepp” (a nomád népek) küzdelmében nyilvánult meg.⁶³

I. korszak: Svjatoszlav halálával (972) végződik, aki megkísérelte egyesíteni a Volga, a Dnyeper és a Duna alsó folyása közötti területeket.

II. korszak: a 13. sz. közepéig tart. Az orosz fejedelmek beháborúí, valamint a besenyők és a kunok támadásai szétzilálják az erdő és a sztyepp kapcsolatát. Az orosz ortodox egyház bizánci függésbe kerül.

III. korszak: a mongol hódoltság kora (1238–1452). A sztyepp győzelme az erdő felett. Az északkeleti orosz tartományok a kánok alávetettségében egyesülnek. A litvánok és a lengyelek elszakítják a nyugati területeket, ahol kijevi központtal önálló ortodox metropolisz alakul. Moszkva fokozatosan megerősödik. Az egyház függetlenedik Bizánctól.

IV. korszak: Orosz ellentámadás a tatár-türk dominanciájú Dél és Kelet ellen (1452–1696). Az erdő diadala a sztyepp fölött. A moszkvai állam meghódítja Kazanyt, Asztrahanyt, Szibériát, a Don torkolatvidékét. Az orosz egyház pátriárkátussá alakul. A vallásos nemzettudat fölvirágzik.

V. korszak: Az orosz birodalom terjeszkedése (1696–1917). Az erdő és a sztyepp politikai és gazdasági egyesítése kiterjed csaknem egész Euráziára. A császárság függésbe kényszeríti az egyházat. (Megszűnik a pátriárkai méltóság.) Az európai civilizáció vívmányainak betörése válságba taszítja a vallásos-nemzeti identitást. Az ipar, a technika, valamint a kultúra külső formái dinamikusán fejlődnek.

Szavickij ösztönzésére Vernadzkij elvállalta, hogy további népszerűsítő szintéziseket készítsen. *Az eurázsiai történelem tapasztalata a VI. századtól napjainkig* című könyve 1934-ben látott napvilágot. Vernadzkij ebben egyértelműbben fogalmazta meg, hogy a cári birodalom létrejöttét az „eurázsiai fejlődési térben” élő népek bonyolult biocönózisa eredményének tekinti. Eurázsia múltját a későbbi történeti-kulturális egység kialakulása szem-

⁶⁰ Vernadzkij 1927. 5–12. (A második rész nem készült el.)

⁶¹ Vernadzkij 1927. 17–19.

⁶² Vernadzkij 1927. 13–16.

⁶³ Vernadzkij 1927. 21–23.

pontjából, de valamennyi etnikum közös történeteként tanulmányozta.⁶⁴ A monográfia periodizációja ennek megfelelően az indo-iráni, türk-mongol, orosz, kínai stb. birodalomalkotási kísérletek szisztematikus összefoglalására épült.⁶⁵ Az „eurázsiai” népek politikai kongenialitása (a feltétlen engedelmesség egy felsőbb hatalomnak) elősegítette a nagy kiterjedésű államalakulatok létrejöttét Eurázsia területén.⁶⁶ Vernadskij történelmi jelentőséget tulajdonított a keleti szlávokat ért katolikus szellemi befolyás negatív következményeinek.⁶⁷ „Az orosz kultúra sorsa megdöbbentő kontrasztot mutat a mongol iga, illetve a litván–lenygyel uralom viszonyai közepette. Az előbbi előkészítette a moszkvai Oroszország kulturális fölvirágzását. Az utóbbi viszonyai közé kerülve ... az orosz kultúra ... csaknem eltűnt a történelem színpadáról”.⁶⁸

Vernadskij szerint a magyar törzsek levédiái és etelközi tartózkodásuk idején politikai és gazdasági alávetettségben tartották a keleti szlávok egy részét, akiket hadjárataikban segéderőként is fölhasználtak. A „vajda” szó így került át a magyar nyelvbe. Aszkold és Gyir kijevi helytartók Álmos vezér tisztjeiként szolgáltak.⁶⁹ Bár „eurázsiai” nyelvész kollégája, Roman Jakobszon kétségeit hangoztatta⁷⁰ azzal kapcsolatban, hogy a citált jövevényszavak az oroszok őseivel való hosszú együttélés következményei lennének a magyar nyelvben, Vernadskij ragaszkodott az álláspontjához,⁷¹ sőt elkezdett magyarul tanulni.⁷² Magyarországot „természetföldrajzi és etnikai vonatkozásban” Eurázsia nyugati előőrsének nevezte.⁷³

Az amerikai olvasóközönségnek szánt műveiben Vernadskij jelentősen tompított az „eurázsiai” történeti paradigma Nyugat-ellenes élén. Charles Halperin ezt azzal magyarázta, hogy a liberális és európai szellemiségű tudóscsaládból származó Vernadskij az USA-ban letelepedve – távol az orosz emigráció politikailag túlfűtött közegétől – az amerikai értékrend hatására fokozatosan visszatért az 1917 előtt vallott demokrácia-felfogásához.⁷⁴ Eltekintve e következtetés tipikusan amerikai logikájától Halperin – megítélésem szerint tévesen – abból indult ki, hogy a történetíró politikai meggyőződése mindenféleképpen rányomja bélyegét a kutatási eredményeire. Vernadskij közismerten nem csatla-

⁶⁴ Vernadskij, G. V.: *Opit isztorii Jevrazii sz polovini VI veka do nasztojascevo vremeni*. Berlin, 1934. (a továbbiakban: Vernadskij 1934.) 7.

⁶⁵ Vernadskij 1934. 25–28.

⁶⁶ Vernadskij 1934. 13., 131.

⁶⁷ „Az orosz történelem általános koncepciójában lényegesen több figyelmet igyekszem szentelni Nyugat-Rusznak és Ukrajnának, miként azt korábban tettek” – jelezte édesapjának 1933-ban. In: Vernadskij 1998. 439. A Vernadskij család egyébként ukrán származású volt.

⁶⁸ Idézem Vandalkovszkaja alapján. Vandalkovszkaja, M. G.: *Isztorieszkaja nauka rosszizskoj emigracii: „jevrazijszkij szoblazn”*. Moszkva, 1997. 124.

⁶⁹ Vernadsky, George: *Lebedia. Studies on the Magyar background of Kievan Russia. A Byzantion című folyóiratban* (T. XIV. Fasc. I. Bruxelles, 1939. 179–203.) megjelent tanulmány Moravcsik Gyulának elküldött, az MTA Könyvtárában őrzött különnyomata. A címlap jobb felső sarkában tintával: „with best regards George Vernadsky”.

⁷⁰ Vernadskij 1998. 415.

⁷¹ Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. I. Ancient Russia. Second Printing*. New Haven, 1944. (a továbbiakban: Vernadskij 1944.) 239–245., 341–342.

⁷² Vernadskij 1998. 427.

⁷³ Vernadskij 1934. 106.

⁷⁴ Halperin, Charles: *Russia and the steppe: George Vernadsky and Eurasianism*. In: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Band 36. Berlin, 1985. 85., 91., 99., 124., 147–148., 151–152., 185–187.; Halperin, Charles: *George Vernadsky, Eurasianism, the Mongols and Russia*. In: *Slavic Review*. Vol. 41. 1982/3. 482–488., 490–492.; Halperin (a Columbia Egyetem Ruszisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa) írta az eddigi egyetlen monográfiát Vernadskij tudományos pályafutásáról. Véleménye a történész teljesítményéről igen kritikus.

kozott az „eurázsiai” politikai mozgalomhoz. Az „eurázsiai” eszmét történetfilozófiai irányzatnak, a szlavofilizmus folytatásának fogta föl.⁷⁵ Az angolul kiadott monográfiái és tanulmányai a tudományos vizsgálódás szigorú szabályai szerint íródtak, ellentétben az orosz nyelvű „eurázsiai” munkáival, amelyek figyelemfelkeltő és agitációs célokat szolgáltak.

Vernadskij első, Amerikában írt műve egy egyetemi tankönyv volt, amely 1929-ben került ki a nyomdából. Napjainkig hét kiadást élt meg. Lefordították holland, spanyol, japán és a közelmúltban orosz nyelvre is.⁷⁶ A szintézis az *Orosz történelem vázlata* adaptálásával készült objektivitásra törekvő tényközlő stílusban. Szókészlete nélkülözötte az „eurázsiai” terminológia jellegzetes fordulatait („fejlődési tér”, „eurázsiai öntudat”, „periodikus ritmikusság” stb.), az események interpretálása azonban az „eurázsiai” koncepció medrében haladt.⁷⁷

Vernadskij szakmai teljesítménye csúcának az ötkötetes szintézisét tartják, amely az őstörténettől a 17. század végéig fogta át hazája múltját. Különösen *A mongolok és Oroszország* című kötet tette ismertté a nevét. Vernadskij innovációja nem korlátozódott az I. Péter uralkodásának kezdetéig tartó orosz történeti folyamat koncepcionális átértelmezésére. Szenvedélyesen kutatta az orosz őstörténet titkait megvilágító bizánci, európai és keleti eredetű elbeszélő forrásokat, lingvisztikai jelenségeket, régészeti emlékeket. Az *ősi Oroszország* című kötetben (1943) először tett kísérletet arra, hogy az óorosz prehistória részeként értelmezze a varégok megjelenése előtti korokat a nyugat-eurázsiai élettérben.⁷⁸ Részletesen tárgyalta a keleti szláv etnogenezisben szerephez jutó nomád népek politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatait. Az oroszok elődei ennek megfelelően kimmer-szkíta (Kr. e. 10–3. sz.), szarmata-gót (Kr. e. 2. sz. – Kr. u. 4. sz.), hun (4–6. sz.), avar (6–7. sz.), kazár-bolgár (7–8. sz.), magyar (8–9. sz.) és normann (8–9. sz.) fennhatóság alatt éltek a kijevi államalakulat létrejöttét megelőzően. A sztyeppe népek hatása az oroszra később is, egészen a 18. századig jelentős maradt.

A Kijevi Oroszország (1948), *A mongolok és Oroszország* (1953), illetve az *Oroszország a modern kor hajnalán* (1959) című kötetek a 16–17. századi moszkvai berendezkedés sajátosságainak gyökereit és alternatíváit mutatják be. A kereszténység felvételével a keleti szlávok hazája a bizánci kultúra északi perifériájává változott. A hatalomgyakorlás formái a társadalomfejlődés helyi viszonyaihoz igazodtak. A monarchikus, a demokratikus, és az arisztokratikus intézmények egyidejűleg, de más-más arányban és kombinációban funkcionáltak.⁷⁹ A pánorosz föderációnak a mongol invázió vetett véget, amely három régióra szakította szét Ruszt. Az északkeleti területek a tatár abszolutizmusnak alávetve a kormányzás mongol sztereotípiáit sajátították el. Az északnyugati városköztársaságokban (Pszkov, Novgorod) a 15. század végéig, a 16. század elejéig (a moszkvai hódításig) fennmaradt a demokratikus rendszer. Délnyugat-Ruszbán a mongolok helyét gyorsan elfoglalták a litvánok

⁷⁵ „Az eurázsiaiság mint történetfilozófiai irányzat, mint a szlavofilizmus folytatása jelentős dolognak tűnik számomra ... a valódi eurázsiaiság kedvéért hagyjon föl az eurázsiai párt szervezésével ... Engedje előrevinni az eurázsiaiságot mint történetfilozófiai áramlatot, szakítson az eurázsiai politikával!” – kérlete Szavickijt 1930-ban. In: Vernadskij 1998. 411.

⁷⁶ Bolhovityinov, Ny. Ny.: Rol russzkij isztorikov v sztanovlenyij ruszisztiki v SZSA. In: Voprosz isztorii. 2001/4. 13.; Vernadskij, G. V.: Russzkaja isztorija. Moskva, 1997.

⁷⁷ „Mindazonáltal a könyv eredetiségét az orosz történelem lényeges problémáinak új és sokat ígérő fölfogása biztosítja, melyet [a szerző] az ifjabb nemzedékhez tartozó több más tehetséges tudóssal együtt vall. Szemléletmódját röviden eurázsiaiinak hívhatjuk, ami azonban nem jelenti azt, hogy osztja az e név alatt általánosan ismertté vált politikai meggyőződést.” – írta az előszóban Mihail Rosztovcev. In: A History of Russia by George Vernadsky. New Haven, 1929. X.

⁷⁸ Vernadsky 1944. 6–7.

⁷⁹ Vernadsky, George: A History of Russia. Vol. II. Kievan Russia. New Haven, 1948. (a továbbiakban: Vernadsky 1948.) 17.

és a lengyelek. A politikai viszonyok itt a nemesség megerősödésének kedveztek. A keleti szláv arisztokrácia elveszítette nemzeti identitását. A katolikus egyház akadályozta az ortodox vallásgyakorlatot.⁸⁰ A totalitarizmus nem attribútuma az orosz mentalitásnak,⁸¹ és történeti szükségszerűségként alakult ki a tatárokkal vívott küzdelem során.

A mongol „iga” nemcsak szörnyű pusztításokat okozott, de pozitív következményekkel is járt. A „Pax Mongolica” bekapcsolta az oroszokat a Kína, Közel-Kelet és Európa közötti kulturális értékcserébe, stabil hátszínigot biztosított a teutonok elleni védekezéshez, tolerálta az ortodox egyházat, az adó behajtásának átengedésével pedig közvetett módon hozzájárult az egyeduralkodó megerősödéséhez és a Moszkva körüli centralizáció sikeréhez. A tatárkor állandó harcai militarizálták az orosz társadalmat. A demokratikus intézmények eliminálódtak.⁸²

A *moszkvai cárság 1547–1682* című kötet (1969) az „eurázsiai” orosz világbirodalom megalapításának és terjeszkedésének története. A 16. század közepétől a Kreml urai tudatosan törekedtek arra, hogy ellenőrzésük alá vonják az egykori mongol impérium területeit, azaz Dzsingisz kán örököseiként lépjenek föl. A Volga-vidék (Kazany, Asztrahany) elfoglalása fordulóponthoz jelentett az orosz–tatár viszonyban. Ettől kezdve a meghódolt sztyeppéi népek aktív szerepet vállaltak Moszkva geopolitikai akaratának végrehajtásában. A cárizmus „eurázsiai” jellegét bizonyítja, hogy nem üldözte sem az iszlámot, sem a buddhizmust. Az egyház, a bojárok és az időnként összehívott országos gyűlések korlátozták az uralkodó hatalmát. Az autokrácia a bizánci államelméletből merítette ideológiai legitimációját.⁸³

A külső fenyegetettség és a hódító aspirációk a tatár iga lerázása után is megkövetelték a hadsereg ütőképességének fokozását, az adók növelését. A mongol közigazgatási szisztéma által meghonosított katonai szolgálati rendszert az orosz kormányok továbbfejlesztették. A kötelező szolgálat elvét kiterjesztették az egész társadalomra. A hadviselés anyagi bázisát jelentő birtokok (*pomesztye*) gazdasági védelme érdekében bevezették a jobbágyságot. A 16–17. században létrejött moszkvai berendezkedés gyökeresen különbözött a kiejvitől. Kezdeti a tatár hódoltság korába nyúltak vissza. Az orosz nemzet túlélésének ára az autokrácia és a szolgaság lett.⁸⁴

„Érett” korszakában Vernadzkij visszakozott az 1920–30-as években vallott fölfogástól, miszerint a moszkvai állameszme a mongolokéhoz hasonló etnopszichológiai vonásokon alapuló hatalomgyakorlási mintára vezethető vissza. Megállapította, hogy a tatárok a közigazgatási és a katonai intézményrendszerük működésén keresztül közvetett módon hatottak az orosz társadalomszerveződés folyamatára. A sztyeppe meghódítását a 16–17. században a moszkvai állam biztonsági és gazdasági érdekei diktálták. Vernadzkij finomított a litván–lengyel uralom következményeinek értékelésén is.

Az emigráns orosz entellektüelek többsége élesen szembehelyezkedett az „eurázsiai” gondolattal, különösen a mongol periódus beállításával. Alekszandr Kizevter 1928-ban szakmai inkompetenciával vádolta egykori tanítványát: „Az a különbség Trubeckoj és Vernadzkij között, hogy míg az előbbi magasra emeli tudománya zászlaját, addig Vernadzkij

⁸⁰ Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. IV. Russia at the Dawn of the Modern Age.* New Haven – London, 1959. 4–11., 171–178., 188., 269., 292.

⁸¹ Vernadsky 1948. 17.

⁸² Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. III. The Mongols and Russia.* New Haven, 1953. (a továbbiakban: Vernadsky 1953.) V–VI., 3., 333–390.

⁸³ Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. V. The Tsardom of Moscow 1547–1682. Part I.* New Haven, 1969. VII–VIII., 1–7.; Vernadsky 1953. 386.

⁸⁴ Vernadsky 1953. 389–390.

pártos nézeteihez igazítja a történeti anyagot”.⁸⁵ A szovjet historiográfia képviselői megsemmisítő bírálatokkal illették Vernadskij munkásságát. A hivatalos kultúrpolitika a marxista koncepcióval rivalizáló „fehérgárdista” alternatívát támadta benne. Nyugati kritikusai is rámutattak számtalan tévedésére. George Vernadsky azonban az amerikai történeti ruszisztika pátriárkájává avanszált, s bár iskolát teremtenie nem sikerült, az 1950-es évektől széles körű tudományos elismerést vívott ki magának a fejlett országokban.

6. Az „utolsó eurázsiai”: Lev Gumiljov

Lev Gumiljovot gyakran sorolták és sorolják ma is az „eurázsiaiakhoz”. A szovjet történettudomány különleges egyénisége büszkén viselte ezt a „stigmát”, noha a szó szoros értelmében véve nem tartozott a szellemi áramlat képviselői közé. Az eszmei rokonság mélységét firtató kérdésekre adott válaszaiban mindig utalt a különbségre, mely nézeteit elválasztja az „eurázsiaiakétól”.

Gumiljov az úgynevezett „sztyeppei trilógiával” szerzett hírnevet magának, amelyben a kínai nagy faltól a Kárpátokig húzódó pusztákon a Kr. e. 10. század – Kr. u. 13. század között élt népek történetét, elsősorban a kelet-eurázsiai hun,⁸⁶ türk⁸⁷ és mongol⁸⁸ birodalom kialakulását tárgyalta. 1959-től 1965-ig régészeti expedíciókat vezetett a Volga deltájába és a Tyerek folyóhoz. Az ásatások eredményei alapján új koncepciót állított fel a kazár kultúra jellegére és eltűnésére vonatkozóan.⁸⁹ Beszámolóját közölte a Magyar Tudományos Akadémia is.⁹⁰

A természettudomány és a társadalomtörténet határmezsgyéjén formálódó gondolatai az 1970-es évek közepére rendeződtek konzisztens elméletté. Kifejtésüket – *A Föld bioszférája és az etnogenezis* című könyv kiadását – 1979-ben megtiltották. A teljes mű⁹¹ és a rövidített változat⁹² 1990-ben jelent meg, addig stencilezett formában, illegálisan terjedt. A nomád népek életének tanulmányozása policentrikus világgépet alakított ki Gumiljovban. A párhuzamos civilizációkkal operáló korábbi elméletek csak a kultúrák közötti különbségeket tudták megragadni, a mélyben munkáló egyetemes törvényszerűségeket nem. Az ember mint a tápláléklánc csúcsán álló ragadozó szerves részét képezi az őt körülvevő földrajzi és biológiai környezetnek. Ha e rendszer részeként vizsgálják, akkor – a természettudományos módszerek alkalmazásának köszönhetően – lehetőség nyílik az objektív megismerésre. Az így kapott információk nem a társadalomtörténetre, hanem a társadalmak történetének alapjául szolgáló „etnogenezisekre” vonatkoznak, melyek Gumiljov felfogásában természeti folyamatok.

⁸⁵ Kizevetter, A. A.: Szlavjanofilisztvo i jevrazijsztvo. In: Jevrazija. Isztoriceszskije vzgljadi russzkih emigrantov. 23.

⁸⁶ Gumiljov, L. Ny.: Hunnu. Szrednyaja Azija v drevnyije vremena. Moszkva, 1960.; Gumiljov, L. Ny.: Hunni v Kitaje. Tri veka vojni Kitaja szo sztyepnimi narodami v III-VI vv. Moszkva, 1974.

⁸⁷ Gumiljov, L. Ny.: Drevnyije tyjurki. Moszkva, 1967.

⁸⁸ Gumiljov, L. Ny.: Poiszkij vimislennovo carsztva. (Legenda o „goszudarsztve preszvitiera Ioana”.) Moszkva, 1970. 431.

⁸⁹ Gumiljov, L. Ny.: Otkrytije Hazarii. (Isztoriko-geograficeszskij etjud.) Moszkva, 1966.

⁹⁰ Gumiljov, L. Ny.: New Data on the History of the Khazars. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 19. Budapest, 1967.

⁹¹ Gumiljov, L. Ny.: Etnogenez i bioszfera Zemli. Moszkva, 1993. (a továbbiakban: Gumiljov 1993a)

⁹² Gumiljov, L. Ny.: Geografija etnosza v isztoriceszskij period. Leningrád, 1990.

Az „etnogenezis” egy-egy „ethnosz” születésétől annak eltűnéséig tartó fejlődés, amely teljes ciklus esetén mintegy 1200–1500 évet vesz igénybe.⁹³ Az „ethnoszok” – a kultúrájuk egyediségeért felelős – „domináns” eszményekben (sztereotíp viselkedési mintákban) és életkorukban különböznek egymástól. Az egy időben és azonos földrajzi régióban („befogadó tájban”, „fejlődési térben”) született „ethnoszok” közös ideológiát képviselő csúcsrendszerekben, az úgynevezett „szupraethnoszokban” egyesülnek. Ez utóbbiak hasonlatosak az egyéb történetfilozófiákban „kultúrköröknek” vagy „civilizációknak” nevezett entitásokhoz. A „szupraethnoszok” ellenségesen viselkednek egymással szemben, „komplementaritásuk” negatív. Sztereotípiáik átültetése devianciát okoz az idegen befogadókörzében. Az „ethnoszok” és „szupraethnoszok” elhalásukkor szubsztrátumokat képeznek, melyekből új etnikai szisztémák keletkeznek.⁹⁴

Az „etnogenezis” diszkretikus folyamat, a „passzionaritás” mozgatja. Ez a Gumiljov kreálta műszó biokémiai energiatöbbletet jelöl, amely fölfokozott lelki és fizikai állapot, céltudatos cselekvésre sarkalló belső feszültség formájában jelentkezik a Homo Sapiens egyedeiben. Egyfajta készletelés a földrajzi környezet és a tradicionális társadalmi konvenciók átalakítására. Genetikai úton, mikromutációval terjed. A „passzionaritás” a bioszféra „élő anyagára” (is) jellemző energiaegyensúly átmeneti megbomlásából származik és kozmikus kisugárzás következménye. A kezdeti energiatöbblet aktivitásban (az „ethnosz” fejlődésében) csapódik ki, majd a humán és a természeti környezet ellenállásába ütközve fokozatosan eloszlik (entrópia), mígnem újra beáll a homeosztatikus egyensúlyi állapot.⁹⁵

Az „etnogenezis” hexafázisú, de külső behatásra bármely stádiumban megszakadhat. A ciklus az úgynevezett „növekedési” szakasszal kezdődik, amelyet „passzionáris impulzus” indít el. Ez tartós energiagyarapodást indukál, így a különféle szubsztrátumokból „ethnosz” születik. Az új szocioetnikai rendszer túlfűtöttsége az „akmetikus” állapotban éri el a maximumot. A csúcsponton átjutva „passzionaritása” meredeken („törési” fázis), majd egyenletesen csökken („inerciális” szakasz). Az „obskuráció” az agónia időszaka. A teljes ciklus a „memoriális” stádiummal zárul, amelyben a felbomlott „ethnosz” képviselői még őrzik kulturális tradíciójukat.⁹⁶

A „etnogenezis” metodológiája három forrásból táplálkozik: Vlagyimir Vernadskij bioszféra-elméletéből,⁹⁷ Ludwig von Bertalanffy rendszertanából és a „passzionaritás” gondolatából, amely 1939-ben „villámcsapásként” hasított a Kreszti⁹⁸ egyik priccse alatt fekvő egyetemista fejébe.⁹⁹ Mindhárom faktor hiányzik az „eurázsiaiak” tudományos eszköztárából. Műveikkel Gumiljovnak az 1960-as években nyílt lehetősége először megismerkedni.¹⁰⁰ Az „eurázsiai” titulust azzal érdemelte ki a szovjet publicisztikában, hogy el-

⁹³ Gumiljov L. Ny. – Jermolajev, V. Ju.: Gorje ot illuzij. In: Gumiljov, L. Ny.: Ritmi Jevrazii. Epohi i civilizacii. Moszkva, 1993. (a továbbiakban: Gumiljov 1993b) 180.

⁹⁴ Gumiljov 1993a 15–16., 20., 75–149., 177–187.

⁹⁵ Gumiljov 1993a 224–243., 258–298.

⁹⁶ Gumiljov 1993a 211., 288–289., 368–451., 491.

⁹⁷ A bioszféra „élő anyaga” (valamennyi organizmus ösztöne) – mely biokémiai energiája az energiamegmaradás törvényének megfelelően állandó – az atomok biogén áramlása révén kapcsolódik a környezethez. In: Gumiljov 1993a 316–318.; Vernadsky, V. I. In: Dictionary of Scientific Biography. Vol. XIII. New York, 1976. 619.; Vernadsky, V. I. In: The New Encyclopaedia Britannica. Micropaedia. Vol. 12. Chicago, 1988. 323.

⁹⁸ Kreszti: a. m. „Keresztek”. A szentpétervári (leningrádi) központi gyűjtőfogház közkeletű neve, amit az épületszárnyak elhelyezkedése miatt kapott.

⁹⁹ Biografija naucsnoj tyeorii, ili Avtonekrolog. In: Gumiljov, L. Ny.: Etnoszfera: Isztorija ljugyej i isztorija prirodi. Moszkva, 1993. 31–32.

¹⁰⁰ Gumiljov 1966-ban ismerkedett meg személyesen Szavickijjal egy prágai archeológiai kongresszus alkalmával. Levezetésük kezdete azonban néhány évvel korábbra datálódik. Gumiljov – Szavickijon keresztül – Georgij Vernadskijjal is kapcsolatot tartott. Szavickij és Vernadskij

utasította a nomád népeket primitívnek beállító szemléletet. Cáfolta, hogy az „erdő” és a „sztyepp” harcban állt volna egymással. Mongol „iga” helyett „szimbiózisról” vagy „szövet-ségről” beszélt az oroszok és a tatárok között, amely megóvta Ruszt a katolikus Nyugat, illetve a muzulmán Kelet agressziójától.¹⁰¹ (Gumiljov egyetértett Georgij Vernadszkij 1925-ben kifejtett – Alekszandr Nyevszkij „két hőstettére” vonatkozó – koncepciójával.¹⁰²)

Az „etnogenezis” tárgyiasult nyomait az „etnikai történelem” őrzi, mely eseményeit a „passzionaritás” változásai idézik elő. Az „etnikai történelem” a bioszféra és a szocioszféra közös törvényszerűségeinek sorozata: a különféle etnogenezisek és társadalmi folyamatok kombinatív összefonódása a regionális és kulturális sokszínűség talaján.¹⁰³ Az „etnikai történelem” rekonstruálásakor a kutató a historiográfia hagyományos módszereit használja kiegészítve a földrajztudomány eredményeivel.¹⁰⁴ Gumiljov életművének csúcspontja *„A Régi Rusz és a Nagy Sztyeppa”* című monográfiája (1989) a nyugat-eurázsia népek 9. és 14. század közötti „etnikai történetének” grandiózus szintézise.

Az orosz történelem lineárisnak tartott menete Gumiljov szerint valójában két különböző „etnogenezis” egy-egy ciklusa. A keleti szláv és a nagyorosz „szupraethnoszok” között csupán a pravoszláv vallásra épülő kulturális folytonosság teremt kapcsolatot.

A 2. század elején bekövetkezett „passzionáris impulzus” elindította a szláv népek kialakulását. Az „akmetikus” fázisban (3–6. század) lezajlott széttelepülést követően a „törési” szakaszban (6–8. század) megszülettek a korai nyugati és délszláv államalakulatok. A kijevi székhelyű keleti szláv kaganátus a 9. század elején jött létre.¹⁰⁵ Harcban állt – germán származású déli szomszédaival – a ruszokkal, majd normann uralom alá került. 939-től a kazárok adófizetőjévé vált. A 10. század végén regionális nagyhatalmi státust vívott ki magának, amikor Szvjatoszlav lerombolta a kazár birodalom fővárosát (965), Vlagyimir pedig meghódította a többi keleti szláv törzset, és alattvalóira kényszerítette az ortodox kereszténységet (986–89).¹⁰⁶ Az új vallás együtt élt az ősi pogány kultuszokkal.¹⁰⁷ A vegyes összetételű (finnugor, balti, türk stb.) lakosság döntő többsége keleti szlávokból állt, az ország mégis a ruszoktól örökölte elnevezését és az uralkodó dinasztiát. Az „inerciális” fázis a 10. század végén zárult. A kaganátus ezt követően egymással rivalizáló független fejedelemségek konföderációjává hullott szét.¹⁰⁸ Az etnikai összetartozás gondolata eltűnt. Az egymással és a külső ellenséggel vívott csatákban a részfejedelmek előszeretettel szövetkeztek a környező sztyeppén élő úzokkal és kunokkal.¹⁰⁹ A keleti szláv etnogenezis „obszkurációs” fázisa (12–14. század) a fokozatosan szubsztrátumokká dezintegrálódó regionális „ethnoszok” és „szubethnoszok” marakodásának időszaka. A 13–14. században az északkeleti fejedelemségek mongol, a délnyugatiak litván–lengyel uralom alá kerültek. Az előbbiek a sztyeppéi, az utóbbiak a katolikus „szupraethnosz” részei lettek átmenetileg.

kollégájuknak tekintettek Gumiljovot. Figyelemmel követték munkásságát, megvitatták vele tudományos nézeteiket. (Lavrov, Sz. B.: L. Ny. Gumiljov i jevrazijsztvo. In: Gumiljov 1993b 13.)

¹⁰¹ „Szkazsu Vam po szekretu, csto jeszli Rosszija bugyet szpaszena, to tolko kak jevrazijszkaja gyerzsava”. In: Gumiljov 1993b 29.

¹⁰² „Ja, russzkij cselovek, vszju zszizny zascsiscsaju tatar ot kleveti”. In: Gumiljov, L. Ny.: Csornaja legenda: Druzja i nyedrugij Velikoj sztyepi. Moszkva, 1994. 289–290.

¹⁰³ Gumiljov 1993a 169.

¹⁰⁴ Gumiljov 1993a 176.

¹⁰⁵ Gumiljov L. Ny.: Drevnyjaja Rusz i Velikaja sztyep. Moszkva, 2000. (a továbbiakban: Gumiljov 2000.) 169–170.

¹⁰⁶ Gumiljov 2000. 224–225., 252–254.

¹⁰⁷ Gumiljov 2000. 363.

¹⁰⁸ Gumiljov 2000. 391., 397.

¹⁰⁹ Gumiljov 2000. 509–512., 527.

Az orosz „etnogenezis” a 13. században végbement „passzionáris lökés” nyomán indult. A 20. század végén érte el a „törési” és az „inerciális” stádium mezsgyéjét.¹¹⁰ Jelleghormáló kulcsperiódusa a 13–15. század, amikor a „Kijevi” és a „Moszkvai” Rusz „etnogenezisei” egymásra torlódtak: még tartott a keleti szláv „szupraethnosz” agóniájának utolsó felvonása, de már elkezdődött a nagyorosz (eurázsiai) „inkubációs” fázisa.¹¹¹ Tradícióváltás zajlott. A pravoszláv ideológia talajába ültetett, ám számos vonatkozásban a mongoloktól kölcsönzött szigorú fegyelem, etnikai tolerancia, és mély vallásosság határozta meg az új sztereotíp viselkedési mintákat.¹¹² A 15. századtól színre lépő – orosz dominanciájú – soknemzetiségű eurázsiai birodalom a vele határos „szupraethnoszok” (az európai, a kínai és a muzulmán világ) civilizációs ellenpólusává alakult.¹¹³

7. Az „eurázsiai gondolat” reneszánsza Oroszországban

A Szovjetuniót az 1980-as évek második felétől eluraló válságjelenségek ideológiai síkon hatványozottan jelentkeztek. A történettudomány megújulásáról folytatott vitákban a metodológiai pluralizmus szükségességének elvét hirdető álláspontja győzött. Megkezdődött az „eurázsiai” szellemi hagyaték bevezetése a köztudatba: előbb különféle periodikák oldalain, majd tanulmánykötetek részeként, végül önálló kiadványok formájában. Az 1990-es évek végére nemcsak valamennyi fontos „eurázsiai” szerző és mű megjelent Oroszországban, hanem az irányzat tudománytörténeti értékeléséről fölizott filozófiai és historiográfiai polémikák is elcsitultak. (A politikai publicisztikában az etatista patrióták, a ruszszifikáló nacionalisták és a Nyugat-barát liberálisok vívtak nagy csatát az „eurázsiai” eszme aktualitásáról.) Napjainkban a „civilizációs” elméletek dominanciája jellemzi az orosz történetírást. Az „eurázsiai” paradigma fontos szerepet játszott e szemléletbeli fordulat előkészítésében.

*

1. számú melléklet

„Eurázsiai” életrajzok

Alekszejev, Nyikolaj Nyikolajevics (1879–1964). 1906-ban végzett a moszkvai egyetem jogi karán, ahol 1908-tól 1917-ig magántanár volt. 1911-ben megvédte magiszteri (Ph. D.) disszertációját tudományfilozófiából. Az emigrációs évek kezdetén a prágai és a berlini orosz felsőoktatási intézmények professzora. Az 1930-as évek közepétől a Sorbonne-on tanított. 1940-től politológiát oktatott a belgrádi egyetemen. 1950-től haláláig Genfben élt.

Gumiljov, Lev Nyikolajevics (1912–1992). Az akmeista költőpáros, Anna Ahmatova és Nyikolaj Gumiljov fia. Az iskola befejezése után szovjet Közép-Ázsiában és Szibériában dolgozott különféle terepmunkákon, így például Tadzsikisztánban maláriaszúnyogok irtásában segédkezett. 1934-ben kezdte el felsőfokú tanulmányait a leningrádi egyetem történelmi fakultásán. 1935-ben rövid időre letartóztatták. 1939-ben ismét vizsgálati fogságba került. Ekkor öt év szabadságvesztésre ítélték. 1944-ben önkéntesnek jelentkezett a Vörös Hadseregbe. Részt vett a berlini csatában. 1946-ban befejezte az egyetemet. 1948-ban kandidátusi fokozatot szerzett. Disszertációjának témája az első türk kaganátus története

¹¹⁰ Gumiljov, L. Ny.–Jermolajev, V. Ju.: *Gorje ot illjuzij.* 184.; Gumiljov elmélete szerint a nagyorosz (eurázsiai) szupraethnosz mintegy 500 évvel fiatalabb az európainál.

¹¹¹ Gumiljov, L. Ny.: *Ot Ruszi k Rosszii. Ocserki etnyicseszkoj isztorii.* Moszkva, 1992. (a továbbiakban: Gumiljov 1992.) 292.

¹¹² Gumiljov 1992. 296.

¹¹³ Gumiljov 1992. 297–298.

volt. 1949-ben lágerbe hurcolták, ahonnan 1956-ban szabadult. Nyugdíjazásáig a leningrádi egyetem geográfiai fakultásán oktatott. 1962-től a történettudomány doktora. 1974-ben megvédte második doktori disszertációját (ez alkalommal földrajztudományból), de a fokozat odaítélését a központi akkreditációs bizottság megtagadta. Elméleti munkássága miatt éles támadások érték a hivatalos kultúrpolitika részéről. Az 1970-es években és az 1980-as évek első felében csak kis példányszámú lapokban, valamint az egyetem folyóiratában publikálhatott.

Karszavin, Lev Platonovics (1882–1952). 1906-ban a pétervári egyetemen kapott történelész diplomát. 1912-től ugyanott magántanár. Eredeti kutatási területe a középkori nyugat-európai vallásos kultúra, ám érdeklődése hamar a bölcséleti problémák felé fordult. 1915-ben a történet-, majd a hittudomány doktorává avatják. 1922-ben a szovjet hatalom kitoloncolta az országból. 1926-ig Berlinben élt, ahol az orosz emigráció által fenntartott tudományos intézet professzora, majd Párizsba költözött. 1928-ban elfogadta a kaunasi egyetem meghívását: átvette a világtörténelmi tanszék vezetését. Litván nyelven tartott előadásokat, írt filozófiai műveket. 1940-ben az egyetemmel együtt Vilniusba költözött. 1944–48 között a vilniusi szépművészeti múzeum igazgatója. 1949-ben letartóztatták. Hátralévő éveit az abezi lágerben (Vorkuta) töltötte.

Szavickij, Pjotr Nyikolajevics (1895–1968). A petrográdi műszaki főiskolán végzett közgazdaság-földrajz szakon, ahol V. I. Vernadszkij és P. B. Sztruve tanítványa. 1916–17-ben az orosz diplomáciai misszió titkára Norvégiában. A polgárháború idején a Vrangel-kormány apparátusának tagja. 1920-ban Törökországba, majd Bulgáriába menekült. Szófiában a *Russzkaja Misl* című folyóiratot szerkesztette. 1922-től Csehszlovákiában élt. 1928-ig az orosz jogi kar magántanára Prágában. 1928-tól az Orosz Agrárszövetkezeti Intézet közgazdasági tanszékének vezetője. 1929–33-ban az Orosz Népi Egyetem társadalomtudományi intézetének elnöke. 1935-től 1941-ig a prágai német egyetem orosz és ukrán lektora. 1940–44 között az orosz gimnázium oktatási igazgatója. 1945-ben letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták. Lágerbe került, ahonnan 1954-ben szabadult. 1956-os rehabilitálása után visszaköltözött Prágába. Az agrárföldrajzi állami bizottságban dolgozott. 1961-ben ismét letartóztatták, de nemzetközi nyomásra (többek közt Bertrand Russell közbenjárására) szabadlábra helyezték. Haláláig fordításokból tartotta el magát.

Trubeckoj, Nyikolaj Szergejevics (1890–1938). Ősi hercegi família sarja, amely a litván uralkodóházig (a Gediminekig) vezet vissza származását. Apja, Szergej Trubeckoj a moszkvai egyetem első választott rektora, filozófus volt. Nyikolaj Trubeckoj 1912-ben végzett a moszkvai bölcsészkaron, ahol nyelvészeti és néprajzi tanulmányokat folytatott. 1913-ban Lipcsében vendéghallgató. 1914-től 1917-ig a moszkvai universitas magántanára. 1918–19-ben docens a rosztovi, 1920–23-ban professzor a szófiai egyetemen. 1923-tól a szlavisztikai tanszék vezetője Bécsben. Érdeklődött a finnugor és az észak-kaukázusi folklór iránt. Lingvisztikai, kulturológiai, és irodalomtörténelmi munkáiban a strukturalista módszert alkalmazta, amelyet egykori tanára, F. F. Fortunatov honosított meg az orosz összehasonlító nyelvészetben.

Vernadszkij, Georgij Vlagyimirovics (1887–1973). Vlagyimir Vernadszkij akadémikus, természettudós fia. A moszkvai egyetem bölcsészkarán szerzett történelész diplomát 1910-ben, ahol többek közt V. O. Kljucsevszkij előadásait hallgatta. 1914–17 között a petrográdi egyetem magántanára. Két nappal a Téli Palota ostroma előtt, 1917. X. 22-én (XI. 4-én) védte meg magiszteri (Ph. D.) disszertációját, melyet a II. Katalin-korabeli orosz szabadkőműves mozgalomnak szentelt. Témavezetője Sz. F. Platonov volt. 1917–18-ban a permi, 1919–20-ban a szimferopoli egyetem professzora. 1922-től 1927-ig a prágai Károly Egyetem részeként – az emigrációban élő orosz fiatalok továbbképzésére – létrehozott jogi kar oktatója. 1927 és 1946 között kutatói státusban a Yale University (New Haven –

USA) munkatársa, 1946-tól 1956-os nyugdíjazásáig professzora. 1931–32-ben a bostoni Harvard, 1944–50-ben a New York-i Columbia, 1948–49-ben a Baltimore-i John Hopkins Egyetem vendégtanára. Az amerikai szlavisztikai társaság (American Association for Advancement Slavic Studies), illetve folyóiratának (Slavic Review) egyik megalapítója.

2. számú melléklet

Pjotr Szavickij: Az orosz történelem eurázsiai koncepciója*

Az eurázsiai szellemi áramlat 1921 körül született az orosz értelmiség akkori ifjabb nemzedékének köreiben. Arra törekszik, hogy felülvizsgálja az orosz történelmi fejlődésre vonatkozó alapvető elképzeléseket. Az eurázsiai szellemi áramlat tekintélyes historikus irodalmat tudhat magáénak, de számtalan bírálat is érte az orosz történészek idősebb generációja részéről. Historiográfiai téren a 18–20. századi orosz birodalom, illetve a helyébe lépett szovjet köztársaságok szövetsége létrejöttének magyarázatára összpontosítja figyelmét.

Milyen tényezők készítették elő a múltban e két jelenség kialakulását? Mely történelmi tradíciók megtestesülésével állunk szemben? E kérdések megválaszolása céljából az eurázsiaiak hitet tesznek az orosz történeti problémák értelmezési kereteinek radikális kiszélesítése mellett. Szükségesnek tartják, hogy elemzésükbe bevonják Eurázsia sajátos történelmi és földrajzi világát azon határok között, melyek Lengyelországtól a kínai nagy falig terjednek. Az eurázsiaiak megkülönböztetett figyelmet fordítanak e világ (az öreg kontinens középső része) specifikus geográfiai ismertetőjegyeinek föltárására, a nyugati (Európa) és a déli (Ázsia) peremterületektől eltérő természeti viszonyainak leírására. E világ legszembevetőbb vonása, hogy a meghatározó botanikai, talaj és klimatológiai zónái a lobbogók vízszintes sávozására emlékeztető módon horizontálisan helyezkednek el...

E világ határain belül ősidők óta éltek a kulturális és politikai egységre törekvés tendenciái. Eurázsia történelme jelentős mértékben éppen e tendenciák históriája, melyek pregnánsan megkülönböztetik Eurázsia múltját a nála kulturálisan és politikailag sokkal tagoltabb Európa és Ázsia történelmétől. Az említett tendenciák már a réz- és a bronzkorban is kimutathatóak, amikor a Fekete-tengertől Kelet-Szibériáig húzódó eurázsiai sztyeppvidéken a temetkezési szokások alapján „zsugorított és festett csontvázasnak” nevezett kultúrák uralkodtak. Már akkor látványosan megmutatkozott az eurázsiai sztyeppe és az északabbra fekvő eurázsiai erdőzóna kultúrái közötti különleges, szoros kapcsolat, mely szerföltött jellemzi a fent nevezett egységesítő tendenciákat. A későbbiek során Eurázsia vaskori történelmét alapvetően a szkíta és a hun nagyhatalom határozta meg...

A közös eurázsiai történelem további fontos faktora a mongol birodalom megalakulása és terjeszkedése. Az eurázsiai történelem „hun” és „mongol” korszaka között eltelt időben az avar, török stb. népek élete tükrözte az unifikálásra irányuló tendenciákat. A felsorolt tények részletes vizsgálata alapján az eurázsiaiak arra a következtetésre jutottak, hogy Eurázsia eddig ismertté vált múltjának első évezredei alatt az orosz (keleti szláv) néptörzs kívül állt az eurázsiai történelem fő sodrásán, noha annak legfontosabb eseményei közvetlenül hatottak rá. Az úgynevezett Kijevi Rusz az összeurázsiai egyesítő tendenciák átmeneti hanyatlása idején jött létre Eurázsia nyugati periferiáján. A talaj azonban, melyen a kijevi államalakulat fejlődésnek indult, jelentős mértékben azonos volt azzal, ahol egy-

* Az 1933 nyarán Varsóban megrendezett nemzetközi történészkongresszuson elhangzott előadás kivonata. (In: Szavickij, P.: Kontyinyent Jevrazija. Moszkva, 1997. 123–126. Fordította: Szili Sándor.)

koron a szkíta, valamint a hun nagyhatalom formálódott. Erre M. I. Rosztovcev hívta föl a figyelmet, korábban, mint az eurázsiaiak. Rusz a mongol hódítás következtében az eurázsiai történelem folyamának közös medrébe jutott. A továbbiakban kiderült: északkeleti része Moszkva képében oly különleges fizikai és lelkierő kifejtésére képes, amely a mongolok örökösévé avatja, lehetővé téve, hogy e megtelepedett nép magára vállalja Eurázsia egyesítését, amivel kizárólag a sztyeppei nomádok próbálkoztak eladdig. Az Aranyhorda gyengülésével bekövetkezett, amit Ny. Sz. Trubeckoj a „káni székhely Moszkvába költöztetésének” nevezett. Az összeurázsiai történelem szkíta, hun és mongol korszaka orosszal folytatódott. Az elmondottak rávilágítanak arra a történelmi örökségre, amely elősegítette az orosz állam megszületését a 16–20. századi határai között. Az eurázsiaiak véleménye szerint e folytonosság figyelemmel követése a szkíta, a hun, a mongol, valamint a közbülső periódusokban nem kisebb fontosságú az orosz kutatók számára, mint a szűkebb értelemben vett orosz történelem tanulmányozása. Rusz a 15. századig az eurázsiai világ eldugott sarka maradt, s csupán a 15. század után kezdett összeurázsiai szerepet játszani. Az eurázsiai történelem most említett koncepciója G. V. Vernadskij az *Orosz történelem vázlata* című művében domborodik ki a legteljesebben.

Az eurázsiaiak véleménye szerint a 16–20. századi orosz állam tehát sokkal inkább a szkíta, a hun és a mongol birodalom örököse, mintsem a tatár hódítás előtti Rusz állam-szervezeti formáinak folytatója. (Ez természetesen nem zárja ki a kulturális tradíciók más fontos elemeinek átvételét éppen az utóbbtól.) A társadalomtörténet terepéről származó megfigyelések határozottan alátámasztják ezt a konklúziót. Az a berendezkedés, amelyben minden osztály „szolgálatot” teljesít, vagy „terhet”^{***} visel, ahol nem létezik valódi földmagántulajdon, és ahol minden egyes társadalmi csoport súlyát az államhoz fűződő viszonya határozza meg, mélyen gyökeredzik a nomád birodalmak szerkezetében. A Moszkvai Rusz átvette ezt a szisztémát, s vele óriási politikai erőhöz jutott. A *Császári Oroszország*^{***} kevéssé és csak részlegesen tért el tőle az európai minták irányába...

A „szolgálat” és „teherviselés” elvének föltámasztása megfigyelhető a Szovjetunió jelenlegi politikai és társadalmi rendszerében is. Ugyanerre a forrásra vezethető vissza az etatizmus, az állam (az uralkodó) kiemelt szerepe a gazdaságban, mely annyira jellemzi az orosz történelmet az utóbbi esztendőkből, stb.

Másként fogalmazva, a régi nomád birodalmak és az orosz nagyhatalom egy sorba állítása révén kirajzolódik az eurázsiai államiság tradíciói, melyek felett átsiklana a kutató tekintete, ha nem ebben a kontextusban vizsgálódna. A közös fejlődési tér egyesíti a sztyeppei népek és Oroszország történelmét. A történeti tényezők és a földrajzi adottságok összekapcsolásával – mely egyáltalán nem jelenti az előbbieket egyoldalú függését az utóbbiaktól – az eurázsiaiak honosították meg a geopolitikai szemléletű történetírást az orosz tudományosságban. Erre mutatott rá néhány évvel ezelőtt az eurázsiai államjogász, Ny. Ny. Alekszejev...

Kulturális szempontból az eurázsiai koncepció két különösen szignifikáns jegye:

1) Annak hangsúlyozása, hogy Oroszország már a 15. századtól soknemzetiségű birodalom, nem pedig nemzetállam. A 16. század vonatkozásában az eurázsiaiak kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a tatár szolgáló elemeknek. Megítélésük szerint igazi alkotótársaként működtek közre a korabeli moszkvai állam haderejének megeremtésében. Az eurázsiaiak nagy figyelemmel tanulmányozzák az orosz állam politikai rendszerének mindazon vonását, melynek köszönhetően a nemzetiségi és felekezeti jogok biztosítottak a nem orosz etnikumú lakosság bizonyos részei számára.

^{**} „Teher” (tyjaglo) – adófizetés és/vagy munka formájában viselt közteher mindazok esetében, akik nem fegyveres „szolgálattal” tartoztak.

^{***} „Császári Oroszország” a 17. század végétől–18. század elejétől, I. Péter uralkodásától 1917-ig terjedő időszak.

2) Annak leszögezése, hogy az Ázsiával fönntartott kontaktus nem kevésbé lényeges az orosz történelemben, mint az Európához fűződő viszony. E tézis az orosz külkapcsolatok történetének felülvizsgálatát jelenti abban a szellemben, amely az eddig követett gyakorlathoz képest jobban kiemeli Kelet szerepét. Itt az eurázsiaiak olyan elődre tekinthetnek vissza, mint a közelmúltban elhunyt jeles orosz orientalista, V. V. Bartold, aki sokat fáradozott a régi szemléletmód revideálásán.

SZILI, SÁNDOR

The ‘Eurasian’ historical paradigm

The ‘Eurasian’ world view was an anti-bolshevik conservative utopia born among the young generations of the Russian intelligentsia that emigrated from Soviet-Russia after 1917. Its proponents proudly claimed to be the renovators of the traditions of the nineteenth-century ‘Russian Idea.’ Their crisis labelled them as the ‘Slavophiles of the age futurism.’ The ‘Eurasians’ dismissed the unified regularities and one-directional nature of the historical process. They held the simultaneous existence of indigenous civilizations. Of the ‘Eurasian’ historians only George Vernadsky left behind a complete ‘Eurasian’ oeuvre. His views took final shape under the intellectual influence of linguist-cultural theorist Nikolai Trubetskoy and geographer-economist Piotr Savitsky. The central category of Eurasianism is the concept ‘place of development.’ It denotes the collection of the geomorphological-climatic-biological environment and the human communities living in it. Its very components keep changing in a strong interaction with each other, and as a whole, it comprises a geographically individual entity, distinct from the other ‘places of development.’ The history of the Russian people is a process of the endeavour fully to integrate the Eurasian ‘place of development,’ driven by the compulsion to accommodate. According to Vernadsky, understanding the fatal problems of his country is furthered by the correct assessment of the Tartar heritage. On the one hand, ‘Pax Mongolica’ nipped in the bud democratic development and militarized the society. The price of survival was autocracy and the adoption of the institution of serfdom. On the other hand, tolerating the Orthodox Church contributed to the preservation of national identity, and ensured a stable home territory for defence against the Catholic popes. A natural and enduring alliance was forged between the eastern Slavs and the Asian ethnic groups belonging to one empire. The survival of their shared civilization was endangered mainly from the West even afterwards. The importation of European ideas, which was started with the reign of Peter I, was completed through the bolshevik seizure of power. The majority of the emigrant Russian intellectuals sharply set themselves against the ‘Eurasians.’ The Soviet culturo-political establishment denounced them for their anti-Marxist stance. Lev Gumilev is often categorized as one of the late ‘Eurasians,’ because he dismissed the view that positioned the nomadic peoples as primitive and he named the Mongolic period of the Russian past ‘fertile symbiosis.’ His views, at the same time, are the products of an autonomous system of thought. At the centre of his theory evolving on the borderline of the natural and social sciences was the concept of ‘*passionarnost*’ (Drive), moving the ethnic history of peoples. According to Gumilev, the Russian-dominated ‘Eurasian’ empire, emerging from the fifteenth century, became the counterpoint of the neighbouring ‘superethnic units’ (the European, Chinese and the Muslim world). The civilization-based approach is extraordinarily popular in today’s Russian historiography. The renaissance of the ‘Eurasian’ idea, indeed, greatly contributed to the development of this phenomenon.